

Discussie

Een filosofie van de stad zonder stedelijke sensibilliteit

Repliek op een artikel van Heinz Paetzold in *Krisis 32*, september 1988

Hilde Heynen

Heinz Paetzolds 'filosofie van de stad' is klaarblijkelijk geschreven vanuit een hartgrondige afkeer van het hedendaagse, stedelijke leven. De schrijver herkent in de antieke polis en de middeleeuwse stad - voorzichtig en clichématig - "ten dele succesvolle realisaties van stedelijk leven", maar weet geen goed woord te melden over de "hedendaagse urbaniteit", die, naar hij voetstoots aanneemt, "in crisis verkeert". Om deze crisis te peilen, acht de auteur het nodig het "fiasco van het Nieuwe Bouwen" te analyseren en aansluiting te zoeken bij alternatieve benaderingswijzen van architectuur en stad.

Mijn ergernis ten aanzien van deze tekst werd vooral gewekt door de vanzelfsprekendheid waarmee de auteur een aantal discutabele stellingen als algemene waarheden poneert. Ze spruit echter ook voort uit de manifeste onkunde die Paetzold tentoonspreidt wanneer hij het over het Nieuwe Bouwen heeft. Zijn tekst staat vol met voorbeelden en verwijzingen, die echter bij nauwkeurig toezien niet correct blijken te zijn (Ernst May was geen stedeboekkundige in Berlijn, maar in Frankfurt; de Hellerhofsiedlung van Mart Stam ligt niet, zoals vele andere, aan de stadsrand, maar vlak tegen het stadscentrum van Frankfurt; Mendelsohns Einsteintoren ligt helemaal niet in Berlijn, maar in Potsdam). Erger echter dan deze - op zich vergeeflijke - fouten, stoort mij de gehele teneur van de tekst, die gebaseerd is op een aantal impliciet gehouden vooronderstellingen. Deze luiden ongeveer als volgt: "de stad vormt, als opeenhoping van grote aantallen mensen, een bedreiging voor een evenwichtige verhouding van de mens met zichzelf, met de ander en met de natuur. In de antieke polis en in de middeleeuwse stad waren mechanismen werkzaam die deze bedreiging tenietdeden. Met het fiasco van het Nieuwe Bouwen heeft deze bedreiging opnieuw vrij spel gekregen en we moeten alles doen om deze alsnog in toom te houden".

Ik ben sterk geneigd om dit credo punt voor punt ter discussie te stellen - naar tegenargumenten zou ik niet eens zo ver moeten zoeken. Om de discussie kernachtig te houden, opteer ik ervoor om hier slechts twee thema's grondig te ontwikkelen. Het eerste heeft te maken met het begrip 'moderniteit'; het tweede betreft de verhouding tussen architectuur en wonen.

Moderniteit en stad

Ik begin met het eerste thema: de vraag naar de moderniteit en naar de specificiteit van de moderne en van de hedendaagse stad. Deze vraag wordt door Paetzold ten onrechte niet gesteld. Hij gaat er kennelijk vanuit dat het fenomeen 'stad' niet wezenlijk veranderd is en dat men de huidige stad met recht en rede kan meten aan de stad uit de Oudheid of de Middeleeuwen. Niets is echter minder waar. Men kan duidelijk een aantal discontinuïteiten en breukmomenten herkennen in de ontwikkeling van de stad.

Een belangrijk breukmoment hangt samen met het moderniseringsproces, dat vanaf het einde van de 18e eeuw in Europa doorgang begint te vinden. Met dit moderniseringsproces gaat een veralgemening van de geldeconomie gepaard en een toenemende functionalisering van sociale relaties. Het stedelijk leven verandert daardoor grondig van karakter. Massimo Cacciari situeert hier de overgang van een 'traditioneel-stedelijke' naar een moderne, 'metropolitaanse' conditie. In een traditioneel-stedelijke context is er nog sprake van het naast elkaar bestaan van gebruikswaarden en ruilwaarden, zonder dat deze twee momenten noodzakelijkerwijze een dialectische relatie met elkaar aangaan (het is er perfect denkbaar dat een object enkel 'gebruikt' wordt, zonder dat het geproduceerd wordt voor de markt). De metropolitaanse conditie daarentegen wordt gekenmerkt door een onverbiddelijke cyclus waarin gebruikswaarde en ruilwaarde onophoudelijk in elkaar getransformeerd worden ten behoeve van de continuïteit van de productie (1).

Het moderniseringsproces doet zich voelen op alle terreinen van het maatschappelijk leven: er is de snel aan belang winnende industrialisatie, die het economisch zwaartepunt gedurende de 19e eeuw doet verschuiven van de agrarische naar de industriële sector. Er is de explosieve groei van de handel, de immense toename van transport- en communicatiemogelijkheden, de verbetering van de hygiëne, de geleidelijke afbouw van het *Ancien Régime*, enz. Al deze veranderingen grijpen diep in de structuur van de stad in. De groei van de bevolking en van de bevolkingsdichtheid, het toenemend belang van industrie en nijverheid, de nieuwe eisen die hierdoor gesteld worden aan transportfaciliteiten en beschikbare infrastructuur, maken groot-scheepse ruimtelijke transformaties noodzakelijk en geven aanleiding tot het steeds onoverzichtelijker worden van het stedelijk geheel. Deze evoluties zijn kenmerkend voor de ontwikkeling van moderne, 19e eeuwse grootsteden als Londen of Parijs.

Het is op de uitdaging van deze nieuwe ontwikkelingen dat de architecten van het Nieuwe Bouwen reageren: zij voelen aan dat er nieuwe ruimtelijke

1 Cacciari ontwikkelt deze zienswijze aan de hand van Simmels essay "Die Grossstädte und das Geistesleben". Cfr. M. Cacciari, "Notes sur la dialectique du négatif à l'époque de la métropole (essay sur Georg Simmel)", in *VH-101*, no. 9, automne 1972, pp. 58-72, p. 60.

strategieën nodig zijn om aan de eisen die deze nieuwe situatie stelt, tegemoet te kunnen komen. Le Corbusiers visionaire ontwerpen voor nieuwe en te vernieuwen steden vormen telkens antwoorden op de vraag hoe het mogelijk is deze chaotische stedelijke toestanden in geordende architecturale banen te leiden. Wat hij daarbij wellicht uit het oog verloor is, dat chaos, onoverzichtelijkheid en densiteit onmisbare ingrediënten uitmaken van de intensiteit van het stedelijk leven. Een stad die volledig helder, transparant en geordend zou zijn, een stad die al haar labyrintische kwaliteiten verloren zou hebben, zou immers meteen ook aan aantrekkingskracht en 'stedelijkheid' inboeten. Wat mij betreft vormt deze overwaardering van Orde en Structuur zowat het voornaamste punt van kritiek dat kan worden ingebracht tegen het gedachtengoed van de Moderne Beweging in het algemeen en van Le Corbusier in het bijzonder. Daarmee is echter helemaal niet gezegd dat het Nieuwe Bouwen op een fiasco is uitgelopen, zoals Paetzold meent te moeten stellen. Om die bewering te staven, lijkt mij, is een nauwkeurige evaluatie vereist en daar komt Paetzold in zijn artikel niet aan toe. Dat een dergelijke argumentatie ontbreekt is veelzeggend: het betekent dat de auteur het Nieuwe Bouwen verwerpt op grond van het zogenaamd anti-stedelijk karakter ervan, zonder dat hij echter voeling heeft met de probleemstellingen en uitdagingen waarop het Nieuwe Bouwen antwoorden formuleerde.

Stedelijkheid zonder stad

Maar er is nog meer. Niet zonder reden mag men aannemen dat zich recentelijk nog een tweede discontinuïteit in de ontwikkeling van de stad voordoet, een discontinuïteit waar Paetzold nog minder oog voor heeft. De moderne metropool die we tot dusver beschreven hebben, is nog steeds eerst en vooral ruimtelijk gedefinieerd: er is een duidelijk 'centrum', waarin de belangrijkste stedelijke functies geconcentreerd zijn (handel, administratie, onderwijs- en cultuurfaciliteiten, ...); de infrastructurele voorzieningen zijn ruimtelijk van aard en verbinden knooppunten van activiteiten met elkaar (spoorwegen, snelwegen, metro, e.d.). Het lijkt er echter op dat, ten gevolge van recente technologische ontwikkelingen (vooral op het gebied van de telematica) het belang van deze ruimtelijke dimensie van de stad afneemt: de 'urbaniteit' van de late 20e eeuw doet zich niet meer in de eerste plaats als een ruimtelijk fenomeen gelden, maar beschrijft de situatie van elk individu dat door deze communicatiemedia op de een of andere manier bereikt wordt (en wie wordt er niet door bereikt?). De 'metropolitaanse conditie' is daardoor in zekere zin algemeen geworden en verandert daarmee van karakter.

Deze verandering valt ook af te lezen uit de ruimtelijke ontwikkelingen als dusdanig. Meer en meer verschuift het zwaartepunt van de stedelijke ontwikkeling van het centrum van de stad naar de periferie. De hiërarchische, gecentraliseerde ordening van de ruimte maakt daarbij plaats voor

een diffuse ruimtelijkheid, waarbij het onderscheid tussen stedelijk en niet-stedelijk gebied vervaagt (2). Een architect als Rem Koolhaas bijvoorbeeld concentreert zijn aandacht bij voorkeur op deze thematiek, waarbij hij verwijst naar concrete voorbeelden als Los Angeles of de Randstad.

Een inzicht in dergelijke ontwikkelingen ontbreekt in Paetzolds artikel volledig. Dat is jammer, want het heeft tot gevolg dat zijn beeld van de stad de aansluiting bij actuele stedelijke ervaringen mist.

'Wonen' als uitgangspunt voor architectuur?

Paetzold is van mening dat in Heideggers begrip van het 'wonen' een adequaat uitgangspunt kan worden gevonden om een hedendaagse architectuurpraktijk op te baseren. Ook hier getuigt hij mijns inziens van een gemis aan sensibiliteit voor het moderne. Dit begrip van Heidegger - het wonen als "een omheinde, vrije en duurzame verblijfsmogelijkheid van de mens op aarde", in Paetzolds woorden - staat namelijk haaks op datgene wat de specificiteit van de moderne (en a fortiori van de postmoderne) conditie uitmaakt: het radicale veranderingsstreven en de onophoudelijke verschuiving van identiteiten die daarmee gepaard gaat. "All that is solid melts into air" titelt Berman zijn boek over de moderniteit (3). Het is deze 'vervloeiing' van de werkelijkheid die het tragische, maar ook het spannende karakter van de moderniteit uitmaakt. De moderniteit wordt, als 'traditie van het nieuwe', geconstitueerd door een onstuitbare drang naar ontwikkeling die op paradoxale wijze gepaard gaat met een verlangen naar geworteldheid en verbondenheid met het oude. Heideggers begrip van het wonen nu sluit aan bij de tweede pool van deze paradox - het verlangen naar geworteldheid en gebondenheid -, maar komt niet tegemoet aan de eerste pool - de drang naar vernieuwing en verandering. Dat brengt mij ertoe te stellen dat een architectuur die recht wil doen aan de moderniteit er niet mee kan volstaan dit begrip van het wonen als uitgangspunt te hanteren.

De moderniteit herstelt mijns inziens namelijk een zekere cesuur tussen architectuur en wonen. Dat wil ik duidelijk maken aan de hand van een vergelijking: wanneer Kant de inzet van de Verlichting situeert in de bewustwording tot mondigheid van het individu, kan daarin een aanzet herkend worden tot de proliferatie van de breuk tussen het individuele en het collectieve - een breuk die ook voordien aanwezig was, maar die in traditionele omstandigheden eerder gezien wordt als een te helen wonde dan als een stimulerende impuls, zoals bij Kant. Dat betekent dat de cesuur tussen het

2 Cfr. W. Sharpe, L. Wallock, "From 'Great Town' to 'Nonplace Urban Realm': Reading the Modern City", in: W. Sharpe, L. Wallock (Eds) *Visions of the Modern City*, John Hopkins University Press, London, 1987, pp. 1-50.

3 M. Berman, *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, Verso, London, 1985.

individuele en het collectieve een constitutief element uitmaakt van de conditie die we als 'moderniteit' kennen. Een soortgelijke cesuur bepaalt de verhouding tussen architectuur en wonen in een (post)moderne conditie. Er gaapt een kloof tussen elke architectuurrealisatie en het utopische beeld van het 'wonen' als het 'zich-thuisvoelen-in-de-wereld', het wonen als 'duurzame verblijfsmogelijkheid'. Die kloof is niet zozeer het gevolg van een beperktheid aan mogelijkheden en middelen, maar is inherent aan het menselijk bestaan in de moderne conditie. De onverzadigbare drang naar groei en ontwikkeling die deze conditie kenmerkt, leidt er immers toe dat elk gevoel van geborgenheid en thuis komen slechts momentane geldigheid kan bezitten. De mens is voortdurend in ontwikkeling, de wereld om ons heen verandert onophoudelijk. De rust die nodig is om aan een gevoel van 'thuis-zijn' toe te komen, vindt men nergens meer.

Het schijnt mij toe dat de erkenning van deze fundamentele eigenheid van de moderne conditie, wezenlijk deel uit moet maken van een architectuurpraktijk van vandaag: architectuur kan niet volstaan met het streven vorm te geven aan het wonen in de wereld, wanneer dit 'wonen' op de keper beschouwd niet meer bestaat. Daarom lijkt mij een pleidooi als dat van Paetzold het gevaar op te leveren dat naar een architectuur gezocht wordt die aansluit bij nostalgische of zelfs regressieve praktijken, eerder dan dat ze de confrontatie aan durft te gaan met de feitelijke gegevens van de tijd.

Ongelijkzijdigheid

Dat architectuur in de moderne conditie niet zonder meer uitdrukking verleent aan het wonen, geldt overigens niet enkel voor het ideaaltypische 'wonen' als het 'zich-thuisvoelen-in-de-wereld'. Het geldt ook voor de verhouding tussen architectuur en het dagelijkse wonen, het proces waarin een individu zich installeert in zijn omgeving. In traditionele condities is er geen diepgaande kloof tussen het architecturale en het dagelijks wonen: wonen en architectuur vloeien in elkaar over en vormen een haast vanzelfsprekende eenheid. Het paradigmatische voorbeeld waarnaar Heidegger verwijst (het landelijke bouwen in het Zwarte Woud tweehonderd jaar geleden), vormt een illustratie bij uitstek van een dergelijke conditie. De naadloze verbinding tussen architectuur en wonen die in zo'n omstandigheid bestaat, wordt echter door de moderniteit verbroken: het proces van het wonen neemt nu veel meer de vorm aan van een confrontatie dan van een symbiose.

Architectuur vormt in een dergelijk proces de materiële 'drager' van het wonen, maar slaagt er niet in dit wonen uitputtend tot uitdrukking te brengen. Er treedt een vorm van 'ongelijkzijdigheid' op tussen het wonen, dat onderhevig is aan de snelle wisselingen en de elkaar opvolgende transformaties die het moderne individu kenmerken, en de architectuur, die door haar materialiteit heen een meer blijvend karakter bezit.

Dat inzicht ligt voor mij besloten in de observatie van Walter Benjamin dat het 'wonen' in de oude betekenis van het woord minder en minder aan de orde is:

"De oervorm van elk wonen is niet het zijn in een huis, maar wel in een omhulsel. Dat draagt de afdruk van zijn bewoner. (...) De twintigste eeuw maakte met zijn porositeit, zijn transparantie, zijn streven naar licht en lucht, een einde aan het wonen in de oude betekenis. (...) De Jugendstil heeft het omhuld-zijn fundamenteel verstoord. Vandaag is het afgestorven en het wonen is achteruitgegaan :voor de levenden door hotelkamers, voor de doden door crematoria" (4) .

Wanneer onophoudelijke verandering en verschuiving van identiteiten inherent zijn aan de moderniteit, dan betekent dit dat een architectuur die het individu als een passend omhulsel omgeeft, geen adequaat antwoord biedt op deze conditie. Het passende omhulsel wordt immers al te snel tot een knellend keurslijf. Architectuur die op uitputtende wijze 'uitdrukking' geeft aan het wonen, of - met de woorden van Benjamin - een 'afdruk' vormt van de bewoner, beantwoordt daardoor niet aan de gegevenheden van de tijd.

De cesuur tussen architectuur en wonen maakt dus wezenlijk deel uit van de moderniteit, en dat in een dubbel opzicht: enerzijds vloeit deze cesuur voort uit een inzicht in de onmogelijkheid van het 'wonen' als het 'zichthuisvoelen-in-de-wereld', een inzicht dat in architectuur tot gelding gebracht kan worden; anderzijds is deze cesuur ook een uiting van de typisch moderne 'ongelijktijdigheid' tussen 'gebouwd feit' en 'gewoond proces'.

'Architectuur' en 'wonen' gaan dan ook niet in elkaar op. Ze conditioneren elkaar wederzijds, maar de spanning die hun verhouding constitueert, kan nooit volledig opgelost worden. Het gezegde van Adorno dat uit uiteengereten helften het geheel zich niet meer laat samenstellen (5), gaat mijns inziens ook op voor de verhouding tussen architectuur en wonen: beide dragen de sporen van de ontwikkeling van de moderniteit, beide vormen ze reflecties van de hedendaagse conditie, maar als uiteengereten helften van een geheel passen ze niet meer op elkaar. Het breukvlak is zo vervormd en onherkenbaar geworden, dat het geheel zich niet meer laat samenstellen, ondanks de goedbedoelde pogingen daartoe van Paetzold en anderen.

4 W. Benjamin, *Das Passagenwerk*, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1983, p. 291-292 (eigen vertaling).

5 Adorno maakt deze opmerking met betrekking tot de verhouding tussen de zogenaamde 'ernstige' en 'lichte' muziek. Cfr. T.W. Adorno, *Dissonanzen*, (Gesammelte Schriften 14), Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1973, p. 20: *"Aus dem zersprungenen Hälften lässt das Ganze sich nicht zusammenaddieren, aber in jeder erscheinen, wie sehr auch perspektivisch, die Veränderungen des Ganzen, das anders nicht sich bewegt als im Widerspruch"*.